

УДК 811.162.3'373.7

ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ У ЧЕСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Людмила ПОЛІЩАК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: lyda_pol@ukr.net
Кафедра слов'янської філології*

У статті висвітлюються функціонально-семантичні та формально-граматичні особливості чеських фразеологізмів на позначення просторових понять “далеко”– “близько”; аналізується їх синтаксична структура, а також характеризується експресивне забарвлення даних ФО.

Ключові слова: чеська мова, фразеологічна одиниця (ФО), “далеко”, “близько”, значення.

Простір – це категорія філософська, основна форма матеріального світу¹. Під простором інколи розуміють світ, землю, і країну. Можна говорити про простір нашого тіла і простір поза ним. Тобто, людське існування є просторовим – йдеться про життєвий простір, особистий простір, соціальний, комунікативний тощо. У сучасній філософії також виділяють художній простір, геологічний, логічний, мисленневий.²

З лінгвістичного погляду і автор, і адресат просторово обмежені, відповідно до цього мовець називає певні явища, взаємопов'язує і категоризує їх. Розуміння простору є антропоцентричним, що відображається в мовній картині світу, адже світ розглядається як відношення спостерігача і спостережуваного. Причому спостерігач є співтворцем ситуації. Його розуміння простору включає внутрішній простір тіла, простір природного досвіду і простір мисленневий.

Погляд на світ закладений у мові, кожна мова відображає його по-своєму. Витоки людського досвіду знаходимо також у фразеології, яка є однією з найважливіших складових мовної картини світу.

Поняття “простір” охоплює дві фундаментальні риси матеріального світу – його протяжність і місце серед інших суцільних³. Протяжність є продовженням одного і того ж суцільного. Кожне тіло має три виміри протяжності: довжину, ширину і висоту. Вони визначають розмір предмета. Місце – це просторова визначеність предмета стосовно інших предметів. Отже, простір трактується як середовище, утворене відношенням

¹ *Кутирев В.О.* Людина і світ. Три парадигми взаємодії // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 7. С.53–65.

² *Кассіпер С.* Людський світ простору і часу // Філософська і соціологічна думка. 1992. № 5; *Бургин М.С.* Из чего построен окружающий мир. Онтологический ракурс // Философская и социологическая мысль. 1991. №8.

³ *Бардонов С.М.* Про множинність форм простору і часу // Філософська і соціологічна думка. 1990. №4. С.90–94.

речей. Відповідно до цього розрізняємо такі просторові відношення: що є нагорі і внизу, вліво – вправо, високо – низько; що тут, а що там; далеко – близько.

Просторові відношення яскраво представлені у чеській фразеології, особливо просторові відношення відстані “далеко”–“близько”, аналізу яких присвячена пропонована стаття. Нам не відоме жодне дослідження з даної проблематики на матеріалі чеської мови, саме тому цей аспект став об’єктом нашого дослідження, адже подана тема охоплює значну частину фразеологічного матеріалу, який потребує детального опрацювання. Завдання розвідки – дослідити ФО на позначення просторових категорій “далеко”–“близько” у чеській мові, тобто, розглянути функціонально-семантичну специфіку фразеологізмів на позначення просторових відношень відстані, описати їх формально-граматичну структуру.

Фразеологічні одиниці і текстові приклади вибрані в основному зі “Словника чеської фразеології та ідіоматики”⁴, при цьому встановлено, що у чеській мові дещо переважають фразеологізми на позначення просторового значення “далеко”: їх 40, а ФО на позначення просторового значення “близько” – 34. Самостійними ми не вважали ФО з варіантною формою допоміжного дієслова слова *být* (je/být), зі стилістичною, морфологічною, синтаксичною та лексичною варіантністю.

Терміни “фразеологічна одиниця (ФО)”, “фразеологізм”, “фразеологічний зворот” а також “фразеологічні сполуки” використовуються у статті як синоніми. Аналізу ФО передують характеристика стрижневих компонентів.

Для чеських ФО з семантикою “далеко” характерне вживання наступних номінативів: кінець, край (*na konci/ (až) na kraj světa*) моря, гори, долини, ріки, землі, світу (*být za devíti/devaterými/devatero horami a řekami; za devatero horami a čtyřmécíma propastmi*). Нерідко для позначення поняття “далеко” в чеських ФО використовуються числівники: дев’ять, десять, сім (*za devíti/devaterými/devatero horami a řekami; za devatero horami a čtyřmécíma propastmi*).

Особливістю чеських ФО з семантикою «близько» є використання у ролі стрижневих компонентів назв частин тіла людини: рука, лице, око, ніс, губа. Наприклад, *tvář v tvář něčemu; mít to při ruce; mít to u nosu; mít to u huby; na dosah ruky*.

Просторове поняття “далеко” чехи асоціюють із такими значеннями:

а) “дуже далеко”, “на великій відстані від кого-, чого-небудь”; “туди важко дістатися” і “дуже важко звідти повернутися”, вживаючи у художньо-белетристичному й частково в публіцистичному стилях наступні фольклорні і народнопоетичні фразеологізми: *na konci / (až) na kraj světa; být za devíti/devaterými / devatero horami a řekami; za devatero horami a čtyřmécíma propastmi* (наприклад, *Daleko-předaleko, za devatero horami a čtyřmécíma propastmi leží divukrásné jezero*)⁵; (*bydlí tam, kde lišky dávají dobrou noc*;

б) нерідко ФО на позначення просторового поняття “далеко” мають негативну конотацію і пов’язуються з “глухим, необжитим місцем”, “найвіддаленішими краями, де перебувають не з власного бажання”, “труднощами”, “блуканням”: *do horoucích pekel* (наприклад, *Letos mám jet na dovolenou (až kamsi) do horoucích pekel, nejradši bych zůstal doma*)⁶; *bejt v Tramtáři, bejt v Prčících*;

⁴ Čermák F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. S. 1–3. Praha, 1983–1994.

⁵ Plachetka Jiří. O medvídkovi, který se ztratil a zase se našel. Praha, 1965.

⁶ Čermák F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. S. 1–3. Praha, 1983–1994. T.2. S.234. Далі в тексті, паспортизуючи приклади, автор вказує том і сторінку цього видання.

⁷ Нові семи кваліфікаційно-оціночного характеру утворюються завдяки вживанню вигаданих особових номінативів *Tramtárie, Prčice*, що в розмовно-побутовій чеській мові (так звана обеснá čeština) мають негативне забарвлення.

в) “розширення”, “розповсюдження на велику відстань”, “на усі сторони”, “скрізь”: *v šíř i v dál* (наприклад, *Les se na obzoru táhl v šíř i v dál*) (т.2, с.336); *daleko široko*;

г) “віддалені широкі простори”, “далекі краї”, “незнані, невідомі місця”: *modravé dálky / modravá dál* (наприклад, *Nastává léto, čas dovolených a modravé dálky lákají*) (т.2, с.58–59); *neznámé končiny* (наприклад, *Odjel kam si do neznámých končin Asie na geologický výzkum*) (т.2, с.137).

Окрім перелічених, у чеській мові знаходимо також такі відтінки значень просторового поняття “далеко”:

а) “рух до безперервної більшої віддалі”: *dál a dál(e)* (наприклад, *Mlha se před námi roztoupla a bylo vidět dál a dál*) (т.2, с.58);

б) “бути до чогось далеко”, “недосяжно без затрати часу, сил і без проходження довгого шляху”, “не мати можливості туди ходити”: *být/ být z ruky* (наприклад, *Pojďme radši do tý hospody tady na rohu, ta vinárna je dost z ruky*) (т.2, с. 41); *mít to z cesty* (наприклад, *Rodiče odjeli na venkov, brácha je taky z cesty, tak se do toho můžeme pustit u nás*) (т.3, с.89).

Чеським ФО на позначення поняття “близько” властиві такі просторові значення:

а) “близько”, “що видно”, “що чутно”: *být/ být v dohledu; být/ být v doslechu; být/ být na obzoru/ vobzoru*;

б) “дуже близько”, “зовсім поруч”, “недалеко”, “на невеликій відстані”: *na dosah ruky* (наприклад, *Telefon mu leží na stole na dosah ruky*) (т.2, с.72); *mít to při ruce, mít to u nosu, mít to u huby; pár kroků* (наприклад, *Divadlo je pár kroků od muzea*) (т.2, с.151).; *mít to za rohem; co by kamenem dohodl*;

в) “близько”, “недалеко”, “по-сусідству з кимсь, чимсь”: *od vedle* (наприклад, *Byl to chlapec od vedle*) (т.2, с.367);

д) “приблизитись до чогось, до когось”, “бути в тісній, безпосередній близькості до чогось”, “впритул”: *tvář v tvář něčemu* (наприклад, *Setkal se se svým protivníkem tvář v tvář*) (т.2, с.351);

Як зазначають науковці В.Ужченко, Л.Авксентьев, для фразеології, як і для лексики, властиві певні внутрішні закономірності, зокрема такі системні відношення, як полісемія, синонімія та антонімія. Поява нових значень зумовлюється тим, що вільне словосполучення, функціонуючи у різному словесному оточенні, набуває різної семантико-синтаксичної сполучуваності і зазнає нових семантичних зрушень, повторних метафоризацій. Багатозначність, стверджують дослідники, базується на повторних переосмисленнях⁷. При цьому значення фразеологізму найповніше розкривається в контексті, якому належить основна роль у реалізації значень різних мовних одиниць; розгляд же ФО поза контекстом відтісняє на другий план всебічну реалізацію значень фразеологічних одиниць⁸. Тому нерідко ФО на позначення понять “далеко”, “близько”, окрім просторових значень, реалізують й інші значення, серед яких вагоме місце посідають часові значення “щось дуже довго триває, існує, не закінчується”, а також “у найближчому майбутньому”, “незабаром”, “скоро”. Це пояснюється тим, що, як стверджує філософ С.Бардонов, між просторовими і часовими характеристиками існує подібність, причому ця подібність (схожість) не випадкова. Простір і час взаємодоповнюють одне одного. Взаємодоповненість полягає в тому, що простір визначають через час і навпаки⁹.

⁷ Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. Харків, 1990. С.46–47.

⁸ Там само.

⁹ Бардонов С.М. Про множинність форм простору і часу // Філософська і соціологічна думка, 1990. №4. С.90–94.

Часові значення реалізують наступні фразеологізми:

а) на позначення категорії “далеко” зі значеннями “щось є дуже далеким, без найменших ознак здійснення”, а також “щось дуже довго триває, існує, не закінчується”: *na honu vzdálený*; *na deset/ sto/ tisíc honů vzdálený*; *být v nedohlednu*;

б) на позначення категорії “близько” зі значеннями “у найближчому майбутньому”, “незабаром”, “скоро”, а також наступності, продовженості: *na dosah ruky*; *být na cestě*; *v těsném sledu*; *být/bejt na obzoru/ vobzoru*; *být/stát za/přede dveřmi*, вживаються для характеристики мети, місця, що є часово і просторово досяжними (наприклад, *Cíl horolezecké výpravy byl už téměř na dosah ruky, ale pro sněhovou bouři byl další výstup zastaven*) (т.2, с.72); як повідомлення про наближення певного предмета, події, звістки (наприклад, *Když se stěhovali do Hradce, bylo třetí dítě už na cestě*) (т.3, с.88). Часове значення наступності, продовженості має ФО *v těsném sledu* у наступному контексті: *Hrom se ozýval za bleskem v těsném sledu* (т.2, с.306). Для характеристики настання певної події, дати, періоду вживається фразеологізм *být/bejt na obzoru/ vobzoru* (наприклад, *Musíte se teď zaměřit jen na učení, maturita je na obzoru*) (т.3, с.558).

Окрім зазначених, ми виокремили такі значення: “далеко і самотньо”: *být/bydlet na ztracené vartě*; “дуже (часто небажано) відмінний”, “інший”: *na míle/míli daleko/vzdálený* (наприклад, *Realizace je na míle vzdálená od plánu*) (т.2, с.173); “ані трохи не відповідати чомусь”, “бути далеким від чогось”, “не мати розуміння, зацікавлення у чомусь”: *na honu vzdálený* (наприклад, *Ty vaše problémy jsou mi na honu* vzdálený*) (т.2, с.99); “постійне інтенсивне продовження”, “повторення дії”: *dál a dál(e)* (наприклад, *Dál a dál(e) kladl nové požadavky, až se situace stala neudržitelnou*) (т.2, с.58); “віч-на-віч”, “відкрито”, “чесно”: *tváří v tvář něčemu* (*Jsem zvědav, zda mi to bude ochoten říct tváří v tvář*) (т.2, с.58);

З огляду на синтаксичну структуру, чеські фразеологізми з просторовими значеннями “далеко”, “близько” можна поділити на дві групи:

1) побудовані за схемою речення: (*bydlí*) *tam, kde lišky dávají dobrou noc*;

2) утворені за моделями словосполучень: *modravé dálky / modravá dál*; *na dosah ruky*; *pár kroků*; *kraj světa*

Серед чеських фразеологізмів на позначення просторових значень “далеко”, “близько” переважають конструкції, співвідносні за своїми моделями зі словосполученнями, які можна поділити в основному на такі групи:

1) ФО моделі “прикметник + іменник”: *modravé dálky / modravá dál*; *neznámé končiny*;

2) ФО моделі “іменник + родовий відмінок іменника”: *kraj světa*;

3) ФО, структурою яких є “прийменник + прикметник + іменник”: *do horoucích pekel*; *v těsném sledu*;

4) ФО моделі “прийменник + іменник + іменник”: *na konci / (až) na kraj světa*; *na dosah ruky*;

5) ФО, структурою яких є “дієслово + іменник з прийменником або без нього”: *být na cestě*; *být/bejt na obzoru/ vobzoru*; *bejt v dohledu*; *být/ bejt v doslechu*; *být/stát za/přede dveřmi*; *být v nedohlednu*. До цієї групи відносимо також фразеологізми, в яких при стрижневому дієслові залежними бувають два і більше компонентів: *být/bydlet na ztracené vartě*; *mít to při ruce*, *mít to u nosu*, *mít to u huby*; *být na ráně někomu*.

Найчастотнішою з наведених є конструкція, яка складається з дієслова та іменника з прийменником або без нього.

Фразеологічні сполуки діляться на прийменникові і безприйменникові. Прийменниковими є, наприклад, *na konec světa*, *být za devíti/ devaterými/ devatero horami a řekami*; *v šíř i dál*, *za velkou louží*, *být ve vzduchu*, *bydlet za humny* та ін. У чеських фразеологізмах на позначення просторових понять “далеко”, “близько” найчастіше задіяні такі прийменники:

na, v, za, ve, z, do, od, k, u, přes. Прийменники *na, v*, вказуючи на напрям руху, вживаються зі знахідним відмінком (*na konec/kraj světa, na dosah ruky, v šíř i dál*), вони також керують місцевим відмінком, вказуючи на місце (*být na ráně někomu, být na cestě, být v nedohlednu*). Прийменник *za* у чеській мові керує орудним відмінком (*být za devíti/devaterými/devatero horami a řekami, být/bejt za humny*); прийменники *do, z* у чеських ФО використовуються з родовим відмінком (*být/ bejt z dohledu, být /bejt z ruky, do horoucích pekel*); прийменник *k* у просторовому значенні керує давальним відмінком (*mít k něčemu daleko*); прийменник *po* у просторовому значенні – місцевим відмінком (*být někomu po ruce*); прийменник *u* в просторовому значенні – родовим відмінком (*mít to u nosu, mít to u huby*). У чеських фразеологічних зворотах на позначення просторових понять “далеко”– “близько” використовується також прийменник *přes*, який у просторовому значенні вживається зі знахідним відмінком (*přes hory, přes doly*), а також прийменник *k*, що у просторовому значенні керує давальним відмінком (*mít k něčemu daleko*).

“Своєрідність фразеологічного значення, – зазначає М.Алефіренко, – виявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідно “шматочка дійсності” шляхом переосмислення вже існуючих у мові знаків... Для фразеологічного значення релевантним інгредієнтом служить конотація, під якою розуміють імпліцитно представлені в семантичній структурі фрази рефлексно-суб’єктивні елементи, що виражають відношення суб’єкта відображення до відображуваного фрагмента об’єктивної дійсності”¹⁰.

Чеські ФО на позначення просторових понять “далеко”, “близько” мають експресивне забарвлення: позитивне і негативне. При цьому тільки негативну конотацію мають фразеологізми з компонентами “пекло”, “чорт”, “дідько”: *do horoucích pekel*, а також ФО *bejt v Tramtárii, bejt v Prčicích*.

Позитивну оцінку здебільшого містять фразеологізми з компонентами-назвами частин тіла людини: *mít to při ruce; mít to u nosu; mít to u huby; na dosah ruky* (наприклад, – *Sopak vy, vy máte stanici tramvaje na dosah ruky*) (т.2, с.72), оскільки вони асоціюються зі зручностями, вигодами для людини. Загалом, позитивна конотація переважає у ФО на позначення просторового значення “близько”, а негативна – у фразеологічних зворотах на позначення просторового поняття “далеко”. Трапляються і фразеологізми, в яких переважають семи з нейтральною конотацією: *být/ bejt v dohledu; být/ bejt v doslechu; být/ bejt z dohledu; být/ bejt z doslechu; být/ bejt na obzoru/ vobzoru* та ін..

Таким чином, семантика чеських фразеологізмів на позначення просторових відношень відстані є дуже багатогою. Про це свідчать численні фразеологічні одиниці, яким, окрім просторових, притаманні також часові значення. Нерідко фразеологізми різняться відтінками значень, що свідчить про участь ФО у членуванні реалій оточуючого нас світу, про виконання ними певної номінативної функції, адже, як стверджує М.Демський, фразама – один із видів номінативних засобів¹¹.

Фразеологізми на позначення просторових відношень “далеко”–“близько” мають експресивне значення: позитивне і негативне, зокрема, негативне забарвлення переважає у фразеологізмів на позначення просторового значення “далеко”, і, навпаки, позитивне – у ФО на позначення просторового значення “близько”; трапляються і фразеологізми, в семантиці яких наявні семи нейтральної конотації.

¹⁰ Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. С.20.

¹¹ Демський М. Українські фрази й особливості їх творення. Львів, 1994. С.4.

**THE EXPRESSION OF SPATIAL DIMENSIONS
IN CZECH PHRASEOLOGY**

Lyudmyla POLISHCHAK

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000, e-mail: lyda_pol@ukr.net
Slavonic philology Department*

The article dwells upon the functional and semantic, the structural and grammatical peculiarities of Czech phraseological units, which denote spatial concepts “far from” - “near”; analyses their syntactic structure, and outlines the expressive colouring of this phraseological units.

Key words: Czech language, phraseological unit, “far from”, “near”, meaning.

Стаття надійшла до редколегії 27.05.2009
Прийнята до друку 30.06.2009